

Neuvostoideologian tutkimisesta

S i m o L e i s t i

Vuoden 1964 kesäkuussa järjestettiin Prahassa sosialistisen yhteiskunnan sosiaalisen rakenteen kehittymistä tarkasteleva tieteellinen konferenssi. Tilaisuuteen osallistui sosiologeja ennen kaikkea Tšekkoslovakiasta, mutta paikalla oli myös puolalaisia, jugoslavalaisia, unkarilaisia ja neuvostoliittolaisia tutkijoita. Neuvostoliiton edustajille tästä tieteellisestä konferenssista muodostui ideologisesti latautunut kohtaaminen ulkomaailman kanssa. Konferenssiin osallistuneille neuvostotutkijoille nimittäin valkeni, että sosialistisen yhteiskunnan kehitystä tutkittiin Itä-Euroopan maissa usealla neuvostotutkijalle vieraalla tavalla. Neuvostoliittolaiset tutkijat kokivat erot niin merkittäviksi, että katsoivat niistä raportoinen olevan suorastaan välttämätöntä.¹ Ilmaisemalla asiansa näinkin painokkaasti tutkijat halusivat korostaa, että raporttia ei ollut laadittu pelkästään muodollisuuksien täyttämiseksi. Raportin mukaan useiden konferenssiin osallistuneiden tutkijoiden esiintyminen osoitti, että vieraat ideologiset vaikutteet olivat päässeet tunkeutumaan sosialistisen maailman piiriin. Pahimmillaan seminaarissa ilmeni jopa avointa luokkakannan hylkäämistä. Neuvostoliittolaisen yhteiskuntatieteilijän esittäminä nämä syytökset olivat äärimmäisen vakavia.

Konferenssin räikeimpiin puheisiin syyllistyi Ivan Sviták, näkemystensä takia Tšekkoslovakian

kommunistisen puolueen jäsenyydestä äskettäin erotettu ja julkisen painostuksen kohteeksi joutunut filosofi.² Neuvostotoverit pitivät valitettavana, että tälle häirikölle oli suotu mahdollisuus luennoida konferenssissa ja osallistua eri teemojen ympärille järjestettyihin sessioihin. Raportin laatijat luonnehtivat Svitákin esiintymisen abstraktin humanismin propagandaksi. Kyseessä oli lännessä suosituksen näkökulman avoin markkinointi. Sviták kehtasi myös – itselleen tyypillisen kulmikkaalla tavalla – kyseenalaistaa luokkakantaisen tieteen arvon väittämällä sitä arvottavaksi. Lisäksi hän syytti paikalla olleita tutkijoita tieteellisten pelien pelaamisesta. Näille puheille ideologisesti luotettavat neuvostotutkijat eivät voineet osoittaa ymmärtämystä. Luokkakantaiseen näkökulmaan sitoutuneen tieteen edustajina raportin kirjoittajat huomauttivat kylmäkiskoisesti, että Svitákin aiheuttamilta kiusallisilta tilanteilta olisi välttytty, mikäli Tšekkoslovakian tiedeakatemian filosofian laitos olisi kyennyt tuhoamaan kyseisen tutkijan ideologisesti. (Raportti konferenssista.)

Sviták ei suinkaan jäänyt ainoaksi ideologisesti epäilyttäviä näkemyksiä esittäneeksi tutkijaksi. Tilanne oli sietämätön koska porvarillisen tieteen käsitteet oli raportin laatijoiden mukaan omaksuttu sellaisenaan, ilman riittävää kritiikkiä ja asianmukaista aatteellista valppautta. Tämä oli hälyttävä signaali, sillä yhteiskuntatieteiden tila heijasteli kunkin maan henkistä tilaa.

Porvarillisen sosiologian vaikutus ilmeni erityisesti luokkakäsitteen käyttöä ja yhteiskunnallisten epäkohtien selittämistä koskevissa keskusteluissa. Jälkimmäinen aihe oli neuvostoliittolaisille yhteiskuntatieteilijöille ideologi-

sesti hankala tutkimuskohde: yhteiskunnallisia epäkohtia tarkasteltaessa jouduttiin selittämään ilmiötä, jota ei sosialistisessa yhteiskunnassa oikeastaan olisi pitänyt olla. Sen jälkeen kun omistussuhteet oli Neuvostoliitossa järjestetty uudelleen, olivat myös yhteiskunnalliset syyt sosiaalisille epäkohdille lakanneet olemasta. Yhteiskunnallisten epäkohtien olemassaolo oli siis eräänlainen ideologinen anomalia, joka pyrittiin selittämään menneen yhteiskunnan kiusallisena jäänteinä. Selityksen ydin oli ajatus siitä, että yhteiskunnallisten olosuhteiden perustavanlaatuisenkaan muutos ei aina välttämättä johtanut vastaavanlaisiin muutoksiin yksilön psyyksessä. Ideologisesti hyväksyttävä selitys korosti henkilökohtaisten ominaisuuksien merkitystä ja yksilön vastuuta yhteiskunnallisten epäkohtien synnyssä.³ Rikollisuuden, alkoholismien, keinottelun ja muiden vastaavien yhteiskunnan vastaisten ilmiöiden esiintymistä Neuvostoliitossa – tai missään muussakaan sosialistisessa yhteiskunnassa – ei siis voinut selittää yhteiskunnallisista rakenteista käsin.

Kaikki konferenssissa esiintyneet tutkijat eivät kuitenkaan osanneet selittää yhteiskunnallisten epäkohtien olemassaoloa ideologisesti oikein. Sosialistisen yhteiskunnan rakennetta tarkastelevassa työryhmässä eräät tutkijat toivat esiin ideologisesti vaarallisen näkemyksen siitä, että ne ilmiöt, jotka Neuvostoliitossa ymmärrettiin menneisyyden jäänteinä, olisivatkin johtuneet sosialistisen yhteiskunnan sisäisistä suhteista. Jotkut tutkijat olivat jopa sitä mieltä, että sosialismin sisäiset ristiriitaisuudet ruokkivat yhteiskunnan vastaista käytöstä. Aiheen arkaluontoisuutta osoittaa se, että raportin lukenut ideologisen komission virkamies oli alleviivannut tämän kohdan. Asiasta syntyi keskustelu, johon neuvostoliittolaiset tutkijat osallistuivat. Heidän esiintymisensä ideologisesti oikeaoppisen tulkinnan puolesta osoittautui ilmeisen ansiokkaaksi. Keskustelun jälkeen nimittäin syntyi vaikutelma siitä, että enemmistö työryhmän tutkijoista tarkisti merkittävästi kantojaan. (Raportti konferenssista.) Tämä oli sellainen ideologinen voitto, josta jo kannattikin raportoida.

Kaikista näkemyseroista ei kuitenkaan päästy yksimielisyyteen. Paikoitellen erimielisyyksien käsittely näyttää yltyneen riidaksi. Raportin mukaan kiivaimmat väittelyt käytiin siitä, oliko luokan käsite enää relevantti työkalu sosialistisen yhteiskunnan analyysissä. Syntyneessä väittelyssä vastakkain asettuivat porvarillisesta sosiologiasta innoituksensa ja työkalunsa hakenneet harhaoppiset ja luokkakantaista analyysiä puolustaneet neuvostoliittolaiset marxilaiset sosiologit liittolaisineen. Molempien kantojen keskeiset puheenvuorot ja niiden esittäjät raportoitiin yksityiskohtaisesti.

Luokkakantaisen analyysin vastustajien eturintamassa esiintyi raportin mukaan Zygmunt Bauman.⁴ Tämä lännessä opiskellut sosiologi suorastaan vaati, että sosialistisen yhteiskunnan analyysissä tuli ryhtyä soveltamaan hienojakoisempaa lännessä lainattua käsitteistöä. Luokkiin keskittynyt analyysi tuli korvata sosiaalisten kerrostumien käsitteeseen perustuvalla tutkimuksella. Eikä Bauman jäänyt kantoineen yksin, vaan sai tukea puolalaiselta kollegalta, joka tohti kyseenalaistaa Marxin kyvyn luoda yleispäteviä ja ylihistoriallisia yhteiskunnallisen analyysin kategorioita. Yhdessä nämä puolalaiset sosiologit ajoivat näkemystä luokkiin keskittyvän sosiologisen analyysin vanhentuneisuudesta. Vaikka luokan käsite olikin ollut relevantti vallankumousta edeltäneen ajan yhteiskunnan analyysissä, muuttui tilanne vallankumouksen jälkeen. Sosialistisen yhteiskunnan rakennetta ei enää ollut syytä lähestyä vanhentuneen luokkiin perustuvan käsitteistön kautta. (Raportti konferenssista.)

Neuvostoliittolaisille tällaiset puheet olivat kauhistus, sillä niissä vaadittiin luotettavien marxilaisten työkalujen korvaamista porvarillisesta sosiologiasta omaksutuilla käsitteillä. Tällöin vaarana oli se, että joitakin ennalta käsin määrättyjä ideologisia totuuksia saatettaisiin joutua kyseenalaistamaan. Esimerkiksi kun sosialistisen yhteiskunnan rakennetta tarkasteltiin sosiaalisten kerrostumien käsitteen kautta, seurauksena oli työväenluokan johtavan roolin aliarvioiminen, kuten raportin laatijat

huolestuneeseen sävyyn totesivat. Ideologisesti arveluttavaan lopputulokseen päädyttiin myös, mikäli korostettiin liikaa älymystön roolia yhteiskunnallisen kehityksen keskeisenä voimana. (Raportti konferenssista.) Edellisen kaltaiset tulkinnat olivat osoituksia ideologisesta varomattomuudesta. Kriittinen asenne porvarillisen sosiologian käsitteitä omaksumista tarkoitti – mitä ilmeisimmin – kykyä ennakoita ja neutraloida tutkimustulosten ja ideologisten totuuksien välille mahdollisesti syntyvät ristiriidat. Tässä taidossa neuvostoliittolaiset näyttävät olleen muita itäeurooppalaisia harjaantuneempia.

Kaikkia ideologiaa harha-askelaita ei voinut pitää sinänsä viattomina seurauksina porvarillisten käsitteiden kritiikittömästä omaksumisesta. Tämä kävi ilmi viimeistään konferenssin lopputilaisuudessa, jossa neuvostoliittolaiset tutkijat pyrkivät selventämään ideologisesti oikeaoppista suhtautumista porvarilliseen sosiologiaan. Kaikki tilaisuudessa olleet eivät kuitenkaan osanneet suhtautua neuvostotovereiden esittämiin varoituksiin riittävällä vakavuudella. Baumanin esiintyminen porvarillisten käsitteiden puolesta lähestyi miltei toisinajattelua. Hän nimittäin sortui suorastaan pilkkaamaan neuvostotovereiden porvarillista sosiologiaa kohtaan tuntemaa epäluuloa esittämällä joukon ivallisia kommentteja. Raportissa esitetyn mukaan keskustelu alkoi Baumanin ivallisesta kysymyksestä: ”Tulisiko sitten sosiaalisten kerrostumien käsitteellekin antaa passi?” Myös eräs Tšekkoslovakian edustaja katsoi voivansa pilkata neuvostoliittolaisten epäluuloista suhtautumista läntisen maailman saavutuksiin.⁵

Ideologisesti epäilyttävien kantojen esittäminen henkilöitiin Baumaniin. Hänen näkemyksistään ja esiintymisestään ei tuntunut löytyvän hyvää sanottavaa. Raportin mukaan Bauman oli teeskentelijä, joka pyrki hämäämään herkkäuskoisia esiintymällä marxilaisen luokkateorian esitaistelijana. Valppaita neuvostotovereita hän ei kuitenkaan onnistunut huijaamaan. Tarkemmassa katsannossa paljastui, että hän ei ollut niinkään kiinnostunut objektiivisista luokkaeroista – kuten kunnan marxilaisen sosiologin olisi kuulunut

– vaan pikemminkin sellaisista subjektiivisista seikoista kuin miten asiat havaittiin ja koettiin. Neuvostodelegaation esittämästä vankasta ideologisesta kritiikistä huolimatta Bauman piti sitkeästi kiinni epäilyttävistä näkemyksistään. Hän jopa ryhtyi puolustamaan porvarillisesta sosiologiasta omaksumiaan kantoja, ja esiintyi näin tehdessään varsin ylimielisesti.⁶

Kun selviä ideologioita virheitä säestettiin röyhkeillä puheilla ja ylimielisellä esiintymisellä, ei vakaumuksellinen kommunisti voinut pysyä passiivisena. Hänen velvollisuutensa oli esiintyä epäilyttäviä kantoja vastaan. Neuvostoliiton edustajien ja heidän liittolaistensa esittämä kritiikki ei kuitenkaan saanut porvarillisen sosiologian puolesta puhuneita itäeurooppalaisia kollegoja luopumaan kannoistaan. Seminaarin loppujulkilausumaan kirjattiin ympäripyöreä muotoilu, jossa korostettiin sosialistisen yhteiskunnan rakenteen tutkimisen tärkeyttä ja sosialististen veljesmaiden kanssa tehtävän yhteistyön merkitystä.

Ideologia maailmankuvana

Edellä esitellyn raportin perusteella voi vähintäänkin päätellä sen, että ideologia tulee ottaa huomioon, kun pyritään ymmärtämään yhteiskuntatieteiden kehitystä Neuvostoliitossa. Raportin perusteella voi myös väittää, että ideologisesti sallitun keskustelun rajat olivat Neuvostoliitossa ahtaammat kuin mitä ne olivat Tšekkoslovakiassa tai Puolassa. Tämän dokumentin perusteella vaikuttaa jopa siltä, että neuvostoliittolaiset yhteiskuntatieteilijät keskittyivät tarkastelemaan ensisijaisesti sitä yhteiskuntaa, joka oli olemassa vain Pravdan sivuilla ja puolueohjelmien keinotodellisuudessa. Voisi jopa väittää, että keskeisin ero sosialististen veljesmaiden ja neuvostoliittolaisten tutkijoiden välillä oli se, että edelliset pyrkivät tutkimaan sosialistista yhteiskuntaa, kun taas jälkimmäisten kompetenssi perustui sosialistista yhteiskuntaa kuvaavien ideologisten kirjoitusten tuntemiseen. Vaikka edellä esitetty luonnehdinta onkin kärjistetty, on selvä, että raportin laatineet

neuvostoliittolaiset tutkijat korostivat omaavansa ylivertaiset tiedot siitä, miten asioiden olisi sosialismissa kuulunut olla ja miten sosialistisen yhteiskunnan kehitys tuli nähdä. Eivätkä he arastelleet ojentaa niitä, jotka eivät ymmärtäneet erehtyneensä, jos tutkimustulokset ja ideologia eivät vastanneet toisiaan.

On perusteltua – ja helppoa – luonnehtia Neuvostoliiton delegaation esiintymistä ideologiseksi. Huomattavasti vaikeampaa on määritellä mitä ideologialla tarkoitetaan. Tämä on yksi ideologian tutkimuksen haasteista: ei ole mitenkään itsestään selvää, mikä tutkimuksen kohteena loppujen lopuksi on. Edellä esiteltyä tapausta voi lähestyä varsin monesta näkökulmasta, joita voidaan kutsua ideologian tutkimukseksi. Tutkimuksen kohteena voi olla kielenkäyttö, yhteiskuntatieteilijöiden uskomusten järjestelmä ja heidän omaksumansa arvot, tai kielenkäytön alla piilevät oletukset.

Yleisin ideologiaan liitetty ajatus lienee mielikuva ideologiasta aatteena, joka vaikuttaa toimintaan. Havainnollinen esimerkki tästä tavasta lähestyä ideologiaa on Zbigniew K. Brzezinskin määritelmä: ”Reformistinen yhteiskunnallinen oppi lakkaa olemasta pelkkä älyllinen abstraktio ja muuttuu aktiiviseksi yhteiskunnalliseksi toimijaksi, tai ideologiaksi, kun sitä sovelletaan konkreettisiin tilanteisiin ja siitä tulee toimintaohje.” (Brzezinski 1962) Tämän lähestymistavan mukaan ideologisten tekstien lukeminen on mielekäästä, koska niiden avulla voidaan ymmärtää, selittää ja jopa ennustaa ideologisten ryhmien tai valtioiden toimintaa.

Brzezinskin ideologian määritelmä on hedelmällinen ja vaikuttaa uskottavalta, kun tutkimuksen kohteena on edellä tarkasteltu raportti. Tällöin maailmankuva on keskeinen tekijä, kun pyritään ymmärtämään ja selittämään neuvostoliittolaisten yhteiskuntatieteilijöiden toimintaa. Raportin perusteella voi arvella, että neuvostokansalaisten – tässä tapauksessa etuoikeutetussa asemassa olleiden yhteiskuntatieteilijöiden – toiminta perustui marxismi-leninismiin. Tästä on osoituksena esimerkiksi se innokkuus, jolla neuvostoliittolaiset Prahassa vierailleet

tutkijat asettuivat ideologisen oikeaoppisuuden valvojiksi, ja se perusteellisuus, jolla he raportoivat ideologisista poikkeamista. Myös muista lähteistä löytyy vastaavanlaisia osoituksia siitä, että raportin laatijat olivat sisäistäneet neuvostoi-deologian mukaisen maailmankuvan.⁷

Ideologiaa uskomusten järjestelmänä tarkastelevan selitysmallin keskeisin heikkous tässä tapauksessa on, että se olettaa ideologisen kielenkäytön omaksumisen olevan osoitus ideologisten uskomusten omaksumisesta. Äärimmillen vietynä tämä malli siis väittää, että esimerkiksi puolueohjelmasta poimitun lauseen käyttäminen todistaa lauseen sisällön olevan osa sen esittäneen henkilön maailmankuvaa. Tätä ajatusmallia osattiin epäillä jo 1970-luvulla, ja viimeistään Neuvostoliiton luhistuminen syksyllä 1991 antoi lopullisen osoituksen siitä, miten ohueksi marxismi-leninismiin vaikutus kansalaisten maailmankuvaan oli jäänyt. Tiettyjen sanojen käyttöä ei siis voi pitää todisteena tiettyjen uskomusten sisäistämisestä. Miksi raporteissa sitten on niin paljon ideologista kielenkäyttöä kuin niissä oli? Selitystä täytyy hakea Neuvostoliiton yhteiskunnallisista rakenteista ja ideologisen kertomuksen merkityksestä järjestelmälle.

Ideologia vallan sanoina

Miksi puolue, joka oli kyennyt alistamaan valtaansa satojen miljoonien väestön, oli niinkin herkkä poikkipuolisille sanoille kuin se oli? Selitys löytyy NKP:n yrityksistä legitimoida puolueen valta. Puolueen laatimat ideologiset tekstit olivat foorumi, jossa määriteltiin, mikä kulloinkin oli ideologisesti hyväksyttävää ja mikä ei. Neuvostoideologiaa voi tutkia myös vallan kielenä, suurena kertomuksena, jonka tarkoituksena oli legitimoida vallitseva yhteiskuntajärjestys ja kommunistisen puolueen poliittinen valtamonopoli. Oleellista marxismi-leninismille ei siis ole, mitä Marx, Engels ja Lenin alun perin väittivät, vaan se, että poliittisia valintoja perusteltiin ideologisten auktoriteettien teksteistä poimituilla – usein varsin lyhyillä – sitaateilla. Neuvostoliiton sosiaaliselle

todellisuudelle Brežnev oli siis keskeisempi ideologinen auktoriteetti kuin Marx. Näin ollen valtaa pitävän johtajan ideologisten lausuntojen tunteminen oli oleellinen osa neuvostoliittolaisten yhteiskuntatieteilijöiden ammattitaitoa. Arlen Blyumin mukaan oikeiden sanojen hallinta oli Neuvostoliitossa oleellisempaa kuin virallisessa ideologiassa esitettyihin väitteisiin uskomisen. Hänen mukaansa Neuvostoliitto muuttui ajan myötä *ideokratiasta* (ideoihin perustuvasta valtiosta) pelkkiin sanoihin perustuvaksi valtioksi, *logokratiaksi* (Blyum 2003, 10).

Vaikka vuonna 1964 ideologian rapautuminen ei kenties ollut aivan yhtä pitkällä kuin mitä Blyum esittää, on selvää, että raportteja kirjoitettaessa oli syytä pyrkiä osoittamaan oikeiden ideologisten ilmausten virheetön hallinta. Raportin laatiminen oli eräänlainen ideologinen testi, jonka tarkoitus oli todistaa kirjoittajan yhteiskuntakelpoisuus.

Tutkittaessa ideologisten ilmausten käyttöä Neuvostoliitossa on otettava huomioon ideologista oikeaoppisuutta kontrolloinut massiivinen koneisto ja rakenteellisen väkivallan uhka. Tämä teki ideologiasta vallan sanoja: hallitsevan eliitin esittämät ideologiset linjaukset olivat viime kädessä vallan ilmentymiä, ja niihin tuli suhtautua vakavasti, uskoi niihin tai ei. Ideologian avulla määriteltiin se, mikä oli sallittua ja mikä ei. Ideologisen puhunnan esiintymisen voi siis tulkita yhdeksi kielelliseksi keinoksi, jolla raportin laatija pyrki osoittamaan oman luotettavuutensa. Tunnistamalla virallisesta ideologisesta linjasta esiintyvät poikkeamat ja ideologisesti epäilyttävät seikat raportin kirjoittaja pyrki todistamaan, että hän ymmärsi, mikä oli ideologisesti hyväksyttävää ja mikä ei.

Raportin kirjoittaminen oli siis tarkkaan säädely kielenkäyttötilanne. Koska Neuvostoliitossa sanat olivat myös tekoja, saattoi viestintätilanteeseen liittyvien sääntöjen rikkomisella olla merkittäviä sosiaalisia seurauksia. Yksi keskeisimpiä ideologisten raporttien kirjoittamiseen liittyvistä käytännöistä oli raportin vastaanottajan odotusten huomioon ottaminen. On siis perusteltua esittää kysymys, missä määrin

tarkastelun kohteena olevan raportin ”ideologisuus” voidaan selittää raportin vastaanottajan odotuksilla.

Vastaanottajan odotuksilla voi esimerkiksi selittää, miksi maailma kuvattiin näissä raporteissa sellaiseksi kuin se kuvattiin. Ulkomailla tapahtunutta toimintaa selostavissa raporteissa maailma kuvattiin usein armottoman ideologisen kamppailun kentäksi. Tässä kamppailussa jokaisen neuvostokansalaisen velvollisuus oli esiintyä edustamansa järjestelmän ja sen ideologian lähettiläänä. Oleellinen osa tätä ideologisen kamppailun retoriikkaa oli sen korostaminen, että Neuvostoliitto oli ideologisen elämän keskipiste: ainoa oikea ja vääristymätön totuus Marxin, Engelsin ja Leninin tieteellisesti perustellun maailmankatsomuksen sisällöstä oli Neuvostoliiton Kommunistisen Puolueen hallussa. Jos joku meni tämän kiistämään, tuli siitä raportoida närkästyneeseen sävyyn.⁸

Ajatus Neuvostoliitosta ideologisena keskuksena näkyy myös edellä tarkastellussa raportissa. Neuvostodelegaation suhtautumisessa veljesmaiden tovereihin voi havaita suorastaan isällisen kaitsevaa suhtautumista. Konferenssin raportista voi esimerkiksi lukea lievää huolestuneisuutta siitä, että jotkut tšekkitoverit pyrkivät sosiologisissa tutkimuksissaan osoittamaan sivistyneistön ja työväenluokan välisten erojen kasvavan. Tämä ristiriita ideologisesti korrektin ja tieteellisesti tutkitun välillä oli kuitenkin luonteeltaan vain väliaikainen, kuten neuvostoliittolaiset tutkijat todistelivat. Neuvostoliitosta saadut objektiiviset tutkimustulokset osoittivat kiistattomasti työväenluokan ja älymystön yhteiskunnallisen aseman lähenemisen. Ajan mittaan myös Tšekkoslovakiassa esiintyneistä alkuvaikeuksista päästäisiin eroon.

Raportissa näkyvä porvarillisten yhteiskuntatieteiden käsitteistön jyrkkä tuomitseminen oli neuvostoliittolaiselle keskustelulle tyypillistä. Osaltaan kielteisen suhtautumisen jyrkkyyttä voi selittää yhteiskuntatieteilijöiden toimintaan kohdistetuilla odotuksilla. Neuvostoliitossa yhteiskuntatieteilijän tuli olla tutkijan lisäksi myös ideologinen kasvattaja, jonka toimenkuvaan

kuului tutkimuksen ohella kansalaisten ideologinen kasvattaminen ja porvarillista ideologiaa vastaan taisteleva. Luontevin tapa täyttää jälkimmäinen tehtävä oli hyökätä porvarillista tiedettä vastaan. Yksi raportin funktioista oli siten vakuuttaa puolueen valtahierarkiassa ylempi taho siitä, että kirjoittaja oli hoitanut osansa ideologisessa kamppailussa. Konferenssin kulkua kuvaava raportti oli siis syytä kirjoittaa kertomukseksi siitä, miten neuvostoliittolaiset yhteiskuntatieteilijät taistelivat horjumatta vieraita ideologioita vaikutteita vastaan.

Aggressiivista perusasennetta kutsuttiin puoluekantaiseksi objektiivisuudeksi. Seuraava näkemys, joka esitettiin sosiologian asemaa Neuvostoliitossa tarkastelevassa seminaarissa, havainnollistaa sitä, mikä oli ideologisesti oikeaoppinen suhtautuminen porvarilliseen sosiologiaan:

Neuvostoliittolainen sosiologia on ollut puoluekantainen tiede ja sellaisena se myös pysyy. Se kritisoi terävästi ja vakuuttavasti kaikkia sellaisia porvarillisia käsitteitä, jotka ovat syntyneet kapitalistisen järjestelmän riistoa ruokkivassa henkisessä ilmapiirissä. [...] Meidän sosiologiemme tulee antaa ratkaiseva isku kaikelle sille toiminnalle, joka on peräisin ideologisten vastustajiemme leiristä". (Sosiologian tehtävät.)

Julkisesti ilmaistut asenteet porvarillista sosiologiaa kohtaan olivat varsin jyrkkiä.⁹ Näin ollen se, että neuvostodelegaatio katsoi tarpeelliseksi ottaa niinkin selkeästi etäisyyttä porvarillisen sosiologian piirissä syntyneisiin käsitteisiin, saattaa hyvin heijastella sosiologian kyseenalaista mainetta Neuvostoliitossa.

Miten vierasta ideologiaa vastaan tulisi taistella?

Raportin laatineet neuvostotutkijat eivät tyytyneet pelkästään tekemään huomioita, vaan he myös esittivät listan keinoja, joilla porvarillisen ideologian vaikutusta Neuvostoliiton etupiirissä saataisiin vähennettyä. Konkreettisten toimen-

pidesuosittelujen esittäminen vastaavanlaisissa raporteissa ei tietenkään ollut erityisen poikkeuksellista. Pikemminkin kyseessä oli yksi tämänkaltaisten raporttien käytännöistä. Mikä kuitenkin tekee ehdotetuista toimenpidesuosituksista tällä kertaa mielenkiintoisen, on se, että niiden tarkasteleminen avaa uuden näkökulman raportin lukemiseen.

Veljesmaiden tovereiden harhaoppisia näkemyksiä kauhistelemassa käyneillä neuvostoliittolaisilla yhteiskuntatieteilijöillä oli selkeä näkemys sekä siitä, miten vieraan ideologian vaikutus Neuvostoliiton etupiirissä saataisiin pysäytettyä, että siitä, mistä porvarillisen sosiologian vetovoima johtui. Loppuyhteenvedossaan he myönsivät, että porvarillisen sosiologian vetovoima oli jossain määrin ymmärrettävää:

Monia niistä kysymyksistä, joita konferenssissa nousi esiin (kuten esimerkiksi sosiaalisten suhteiden tutkimuksen metodologia ja yleisen mielipiteen tutkiminen sosialismissa) ei meillä [sosialistisissa maissa – S.L.] ole vielä tarkasteltu riittävästi. Tästä johtuu se, että etsiessään ratkaisuja näihin kysymyksiin useat sosialistisissa maissa toimivat sosiologit ovat kääntyneet porvarillisen sosiologian puoleen. Näin toimiessaan he eivät kuitenkaan ole aina soveltaneet riittävän kriittisesti porvarillisen sosiologian metodeja.

Vastalääkkeeksi raportin laatijat ehdottivat oikeaoppisen marxilais-leniniläisen konkreettisen sosiaalitutkimuksen tuntuvaan vahvistamista.¹⁰ Sosiologian metodologiset ongelmat tuli ratkaista luomalla yhtenäinen ideologisesti korrekti metodologia, jota voitiin sitten opettaa sosialistisissa veljesmaissa. Porvarillisen sosiologian pysäyttäminen edellytti raportin laatijoiden mukaan useita konkreettisia toimenpiteitä:

1. Tuli perustaa uusi pelkästään sosiologisten tutkimusten julkaisemiseen keskittyvä aikakauslehti.

Oli selvää, ettei *Voprosy Filosofii* voinut julkaista kaikkia ajankohtaisia sosiologian tutkimuksen tuloksia. Uusi aikakauslehti voisi muodostua marxilaisen sosiologian keskeiseksi

foorumiksi, jolla voitaisiin hyvinkin julkaista ulkomaisten kirjoittajien artikkeleita, ja arvioida muissa maissa ilmestyneitä artikkeleita.

2. Jatkossa sosialististen veljesmaiden kanssa järjestetyistä tieteellistä konferensseista olisi syytä muodostua säännöllinen käytäntö. Myös veljesmaiden tutkijat jakoivat tämän toiveen. Konferenssien vastuulliseksi järjestäjäksi raportin laatijat ehdottivat Neuvostoliiton sosiologien yhdistystä.

3. Sosiologisia konferensseja tuli hyödyntää perusteellisemmin, ja niihin tulee valmistautua yhä huolellisemmin. Näin neuvostoliittolaisille sosiologeille tarjoutuu tilaisuus vaikuttaa tehokkaammin muiden sosialististen maiden kaadereihin.

4. Kustantamoiden *Mysl* ja *Nauka* julkaiseman konkreettisen yhteiskuntatutkimuksen materiaalin määrää tuli kasvattaa. Tähän oli syytä, sillä marxilaisen position voiman osoittavia sosiologisia tutkimuksia julkaistiin Neuvostoliitossa aivan liian vähän. Tarkoituksenmukaista oli myös lisätä muissa sosialistisissa maissa ilmestyneiden tutkimusten julkaisemista Neuvostoliitossa.

Tätä varten voitaisiin perustaa oma erityinen julkaisusarja.

5. Oli syytä laajentaa merkittävästi Neuvostoliiton korkeakouluissa filosofian, marxismi-leninismien ja tieteellisen kommunismin oppitulojen alaisuudessa annetun sosiologisen opetuksen määrää.

Porvarillisen sosiologian suosio ei siis johnut sen paremmuudesta, vaan pikemminkin siitä, että se tarjosi ratkaisumalleja, joita ei marxilaisessa sosiologiassa vielä ollut tarkasteltu. Vieraiden ideologisten vaikutteiden alla syntynyt yhteiskuntatiede täytti siis hetkellisesti tyhjiön.

Kun tämä tyhjiö saadaan täytettyä kunnan luokkakantaisella marxilaisella tutkimuksella, pysähtyisi porvarillisen sosiologian voittokulku. Tämä kuitenkin edellytti sosiologian resurssien lisäämistä Neuvostoliitossa. Vaikka esitetty ratkaisu oli muotoiltu pyynnöksi, sen takaa kuului varoitus: mikäli luotettaville neuvostoliittolaisille sosiologeille ei myönnetä lisää resursseja, jatkuu

vieraiden ideologisten vaikutteiden huolestuttava leviäminen veljesmaissa.

Se, että ideologian puolustaminen sattui näinkin mukavasti yksin raportin laatijoiden oman edun kanssa, herättää kysymyksiä. Oliko alussa esiteltyjen veljesmaiden tovereiden ideologisten virheiden seikkaperäinen esitleminen vain juonikasta pohjustusta lopussa esitetyille pyynnöille? Tulisiko ahtaan ideologisen oikeaoppisuuden puolustaminen sittenkin nähdä ideologisesti perustellun retoriikan taidonnäytteenä?

Raportin kirjoittaneiden tutkijoiden toimintaa voi tuskin pelkistää joko puhtaan ideologiseksi oikeaoppisuuden valvomiseksi tai kyyniseksi pyrkyryydeksi. Mitä luultavimmin molemmat ulottuvuudet – monien muiden lisäksi – olivat läsnä. Missä määrin on sitten mahdollista selittää historiallisten toimijoiden käyttäytymistä ideologisten seikkojen avulla? Tähän kysymykseen voi tuskin löytää lopullista vastausta. Sen sijaan voi esittää vastakysymyksen: pystyykö inhimillistä toimintaa koskaan tyhjentävästi selittämään? Selvää on ainakin se, että yksinkertaisia vastauksia ei kannata odottaa. Alfred Meyer on kiteyttänyt osuvasti ideologialla selittämiseen liittyvät ongelmat:

Yhdestä asiasta olen varma: yhtäkään yksinkertaista väitettä neuvostoideologian luonteesta tai sen vaikutuksesta ihmisten toimintaan ei voi koskaan pitää uskottavana. Meidän on nimittäin lähdettävä liikkeelle siitä olettamuksesta, että neuvostoliittolaisen ihmisen mieli on vähintäänkin yhtä monimutkainen, ristiriitainen, lokeroitunut, ennakkoluuloinen ja hämmentynyt kuin muidenkin maailman ihmisten mieli. (Meyer 1988, 55–57.)

Historian tutkimuksessa ideologian merkitystä voi tuskin tiivistää yhdeksi yleispäteväksi kaavaksi.

Ei myöskään liene hedelmällistä pyrkiä rakentamaan selitystä, joka perustuu pelkästään ideologialle. Ideologia on vain yksi vaikkakin merkittävä tekijä, joka tulee ottaa huomioon,

kun pyritään ymmärtämään neuvostoliittolaisten yhteiskuntatieteilijöiden toimintaa. Tämän lähtökohdan hyväksyminen tarkoittaa sitä, että tutkija joutuu sietämään epävarmuutta. Tässä suhteessa ideologian tutkija on kuten kuka tahansa muukin historian tutkija: lopullisia vastauksia on vähän. Vaikka epävarmuus olisikin turhauttavaa, on inhimillisen toiminnan monimuotoisuuden ja

moniulotteisuuden myöntäminen kuitenkin hedelmällisempi lähtökohhta tutkimukselle kuin vaihtoehto, jossa pyritään tarjoamaan pelkästään ideologisia tai ideologian ulkopuolisia selityksiä. Metodologiseksi ohjenuoraksi tämän periaatteen voi muotoilla Markku Hyrkkästä mukaillen: perusteltu epävarmuus on parempi kuin perustelematon varmuus.

Viiteet

- 1 Raportin olivat allekirjoittaneet Grigori Glezerman (s. 1907), Galina Andrejeva (s. 1925) ja Mihail Rutkevitš. (s. 1917). Glezerman oli NKP:n keskuskomitean yhteydessä olleen konservatiivisesti orientoituneen yhteiskuntatieteiden akatemian (AON) vararehtori. Andrejeva puolestaan oli sosiologi ja sosiaalipsykologi, joka kirjoitti useita teoksia sosiologian teoriasta ja metodologiasta. Rutkevitš oli filosofian tohtori ja professori. Hänestä tehtiin vuonna 1972 Konkreettisen sosiaalitutkimuksen instituutin (IKSI) johtaja, jonka toteutettavaksi annettiin instituutin ideologinen puhdistus. Hänestä esitettyjen arvioiden mukaan Rutkevitš oli vaativa ja ankara johtaja, ja suhtautui ideologisiin poikkeamiin vakavasti. Kaikki raportin laatimiseen osallistuneet olivat siis ideologisesti luotettavia tovereita, joilla oli kykyä ja tottumusta toimia vallan valvovan silmän alla ideologisen oikeaoppisuuden valvojina.
- 2 Sviták oli kansainvälisesti menestynyt filosofi, joka oli joutunut Tšekkoslovakian tiedeakatemian vainon kohteeksi vuoden 1964 alkupuolella. Päällimmäinen syy häntä vastaan kohdistetuille toimenpiteille oli hänen kirjoittamansa kriittinen lehtiartikkeli, mutta luultavasti myös Svitákin henkilö – hänen sarkastinen ja ironinen tapansa esittää asiansa – vaikutti tilanteen kärjistymiseen. Tšekkoslovakian tiedeakatemian johtaja, Franticek Sorm, toimi tässä tapauksessa erityisen ankarasti, sillä hän pyrki tekemään Svitákista varoittavan esimerkin. Rangaistus-toimenpiteiden toteuttaminen ei kuitenkaan sujunut ongelmitta, vaan Svitákiin kohdistuneet toimenpiteet saivat Tšekkoslovakiassa osakseen ankaraa kritiikkiä. Joissain tapauksissa rangaistus-toimenpiteiden täytäntöön laittamisesta kieltäydyttiin. Olen näistä tiedoista kiitollinen Riikka Nisoselle, joka tekee Tšekkoslovakian tiedepolitiikkaa tarkastelevaa väitöskirjaa Tampereen yliopistossa.
- 3 Tämän seurauksena psykologialla oli vahva rooli rikollisuuden tutkimuksessa Neuvostoliitossa.
- 4 Zygmunt Bauman (s. 1925) aloitti akateemisen uransa sosiologian parissa, ja kun sosiologia tuomittiin Puolassa porvarillisena tieteenä, hän siirtyi filosofiaan. Uransa alkuvaiheissa Bauman pitäytyi ideologisessa oikeaoppisuudessa, mutta hänen suhtautumisensa marxismi-leninismiin muuttui ajan mittaan yhä kriittisemmäksi. Tämän johdosta hänelle ei koskaan myönnetty professuuria, vaikka hänellä olikin muodollinen pätevyys. Vuonna 1959 hän opiskeli London School of Economics:ssa. Länteen hän emigroitui vuonna 1968. Baumanin kansainvälinen maine perustuu hänen vuoden 1990 jälkeen kirjoittamaansa tuotantoon.
- 5 Erään tšekkoslovakialaisen tutkijan mukaan neuvostoliittolaisten tovereiden vieraita ideologisia vaikutteita kohtaan tuntema pelko oli perin kummallinen. Jos lännestä kerran kelpuutettiin maailman korkeatasoisin teknologia, niin miksi sitten tieteellisiin käsitteisiin suhtauduttiin niinkin epäilevästi.
- 6 On huomionarvoista, miten tarkasti Baumanin – kuten monen muunkin ideologisesti epäilyttäviä kantoja puolustaneen yhteiskuntatieteilijän – ironinen, röyhkeä tai jopa ylimielinen tapa esiintyä raportoitiin NKP:n ideologiselle komissiolle. Baumanin puheet raportoitiin usein sanatarkasti.
- 7 Huomattavaa on myös se, että Glezerman toimi aktiivisesti Juri Levadan luentojen aiheuttaman ideologisen skandaalin yhteydessä vuonna 1968. Levadan tapauksessa yksi keskeisimmistä ideologisista syyteistä oli, että Levada ei luenossaan tehnyt tarpeeksi selkeää eroa porvarillisen ja marxilaisen sosiologian välillä.

- 8 Tämä käy ilmi esimerkiksi siitä, miten eräässä vastaavan kaltaisessa raportissa suhtauduttiin jugoslaviaalaisten tovereiden esittämiin väitteisiin, jotka kyseenalaistivat Neuvostoliiton aseman marxismin edelläkävijänä. Ideologiselle komissiolle raportoitiin muun muassa siitä, että jugoslaviaalainen toveri Maksimovitš väitti jugoslaviaalaisen – kuinkas muuten – poliittisen taloustieteen olleen kaikkein lähimpänä Marxin kirjoitusten henkeä. Raportin lukeut taho kiinnitti tähän seikkaan huomiota.
- 9 Vaikka tämä lausunto on vuodelta 1976, ovat siinä ilmaistut asenteet porvarillista sosiologiaa kohtaan samoja kuin ne, joita löytyy tässä tarkasteltavasta raportista. Siitäkin huolimatta, että kyseisellä ajanjaksolla tapahtui merkittä-

viä ideologisia uudelleenmäärittelyitä, säilyi virallisissa ideologisissa lausunnoissa esiin tuotu suhtautuminen porvarilliseen sosiologiaan samankaltaisena.

- 10 Tällä ilmauksella tarkoitettiin lähinnä sosiologista tutkimusta. Kyseisen termin lanseerasi 1950-luvun alkupuoliskolla yksi Stalinin kauden merkittävimmistä filosofeista, F.V Konstantinov. Termillä konkreettinen sosiaalitutkimus oli tarkoitus polemisoida ajankohdalle tyypillisiä käytännöstä vieraantuneita abstrakteja filosofisia esityksiä vastaan. Ilmeisesti termiä käytettiin raportissa sen takia, että se oli ideologisesti neutraalimpi ilmaus kuin sosiologia, jota pidettiin lännessä syntyneenä tieteenä.

Lähteet

Arkistolähteet

Raportti konferenssista: Neuvostodelegaation laatima raportti NKP:n keskuskomitean ideologiselle osastolle Tšekkoslovakiassa kesäkuussa 1964 järjestetystä yhteiskuntatieteellisestä konferenssista. Rossiski Gosudarstvennyi Arhiv Noveishei Istorii (RGANI), Fond 5, Opis 55, delo 64.

Sosiologian tehtävät: pöytäkirjat Moskovassa 30.6.1976 järjestystä yleisneuvostoliittolaisesta kokouksesta, joka tarkasteli sosiologian tehtäviä NKP:n XXV:n edustajainkokouksen päätösten valossa. Arhiv Rossiskovo Akademii Nauk (ARAN) Fond 1977, Opis 1, delo 183.

Kirjallisuus

Blyum, Arlen (2003), *A Self Administered Poison: The System and Functions of Soviet Censorship*. Oxford: European Humanities Research Centre of the University of Oxford.

Brzezinski, Zbigniew (1962), *Ideology and Power in Soviet Politics*. New York: Frederick A. Praeger.

Meyer, Alfred G. (1988), *Political Ideologies in the Soviet Union: Reflections on Past Attempts to Understand the Relationship between Ideas and Politics*. – *Ideology and Soviet Politics*. Editors Pravda, Alex and White, Stephen. Lontoo: MacMillan Press LTD, 43–58.